

familiae). Azt is tudja Galeotto, hogy Janusszal és az esztergomi érsekkel a szerémi püspök közeli rokonságban volt, de ezeknél nem jelez külön családnevet⁶.

A valóság tehát nyilvánvalóan az, hogy már Janus atyját is Vitéznek hívták és ő mint nem nemes vette feleségül a kismemes családból való lányt, Zrednai Borbálát, akitől természetesen nem vehette át sem a nemességet, sem a címerhasználat jogát.

Hogy az Itáliában neveltetett, papi pályára készülő, tehetséges unokaöccsnek nagybátyja, Zrednai János nem szerzett nemességet, ugyanúgy az ugyanezt az utat követő ifjabb Vitéz Jánosnak sem, annak természetes oka volt, hogy mindketten röviddel tanulmányaik befejezte után püspökök lettek. A nemesítésre azért nem volt szükség, mert mint püspökök mindjárt magasabb fokra kerültek, a főpapi rend tagjaiként. Janus Pannoniusnak tehát sohasem volt nemesi címere, ilyen családi címert nem festethetett be kódexeibe.

Viszont a fentebb elmondottaknak ellentmondónak látszik az a tény, hogy ismerünk olyan okleveleket, amelyeket Janus mint pécsi püspök adott ki a maga nevében és ezeken természetesen ott látható püspöki gyűrűs pecsétjének lenyomata. A pecsét figurája pedig ugyanaz, mint az esztergomi érsek, Zrednai címerének része⁷. Az ilyen „hiteles” pecsétjéhez a püspök természetesen szabadon választhatott alakot, többnyire saját családi címerének alakját. Ezért természetesnek tűnik, hogy Janus gyűrűs pecsétjéhez annyira szeretett édesanyja, illetve az őt taníttató, patronáló nagybátyjának családi címeréből választott figurát. Így magyarázható az az első pillanatban különösnek tűnő tény, hogy egy esetben ugyanazt az oklevélen, más pecsétek mellett együtt található az esztergomi érsek és a pécsi püspök azonos formájú, csak a köriratban különböző ábrája.

CSAPODI CSABA

Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában. A ma Németújváron, a ferences rendház egyik különtermében található gyűjteményről számos tanulmány szól.¹ Részben ezeknek, részben csak a szóbeszédnek köszönhető az a vélekedés, hogy ez a gyűjtemény egykoron a Batthyány család németújvári könyvtára volt. Ma már egészen biztosan állítható, hogy a talán legrégebbi, érintetlenül maradt régi magyar könyvtár a németújvári protestáns iskoláé volt. Az együttesben persze számos olyan könyv is megtalálható, amely a család valamelyik tagjának könyvei közül származik. Leginkább Batthyány Boldizsáréi voltak (közel 400 darab). A gyűjtemény többféle forrásból gyarapodott is: a Beythe-testvérek adományából, közvetlen az iskolának való vásárlással, az udvari emberek, illetve az udvar látogatóinak ajándékaiból.²

⁶ GALEOTTO, Marzio: *De dictis et factis Matthiae regis*. (ÁBEL: i. m.)

⁷ Magyar Országos Levéltár DI 15.398, 15.537, 15.687, 15.718

¹ Bibliográfiai összefoglalásukat lásd: *Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknő) 1535–1740*. Hrsg. von Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER. Red. von István MONOK, Péter ÖTVÖS. Szeged, 1996. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV./ 269–272.

² Tájékoztatóként első lépésként egy kéziratos, kiváló katalógus áll rendelkezésére a kutatónak: TABERNIGG, Theodor OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing*. Güssing, 1972. Manuskript. Lásd még: MAGYAR, Arnold: *340 Jahre Franziskaner in Güssing (1638–1978)*. Selbstverlag des Franziskanerklosters, Graz, 1980. 236–269.; PUMM, Liesbeth: *Die Klosterbibliothek Güssing. Ein Zeitzeuge der Reformation und Gegenreformation im burgenländischen Raum*. Diplomarbeit an der Univ. Wien, 1992.

Már Batthyány Boldizsár (1537–1590)³ idején is számos exuláns érkezett a németújvári udvarba. A karintiai és stájerországi protestáns menekültek Németország felé haladtukban megálltak a lutheránus főúr birtokain, és minden bizonnyal a szükség kényszerítette őket, hogy könyveik egy részét eladják. Vagy, cserébe a szíves vendéglátásért, néha munkalehetőségért, könyveket ajándékoztak a családi könyvtárnak, illetve a főúr által patronált protestáns iskolának. Néhányukat tulajdonosi bejegyzéseik alapján ismerjük: Jakob Radkespurge aus Strassgand bei Graz, Jeremias Homberger aus Graz, Matthias Madl aus Ilz. A nagyobb, vallása miatt vándorútra kényszerült csoport azonban – a könyvbejegyzések tanúsága szerint – a harmincéves háború kitörése utáni első években érkezett a Batthyány birtokokra.

A család feje ekkor Batthyány Ferenc (1573–1625) volt, aki apjának lutheránus vallását, a jelek szerint, kálvinistára cserélte.⁴ Meg kell rögtön jegyeznünk, hogy a nyugat-magyarországi területen a két protestáns vallás egyházi elkülönülése véglegesen csak a XVII. század elején történt meg.⁵ Ekkor a Batthyány udvarban tevékenykedő lelkészek többsége a helvét irány mellett döntött. Koltai András a Batthyány Ferenc halálát követő időszakot (Ádám fia katolizálásáig) „Evangélikus fordulat”-ként mutatja be, utalva arra a vitára, amely a helvét irányultságú férj, és az egyértelműen lutheránus feleség között volt.⁶

Batthyány Ferenc könyvtárát gyarapító tevékenységéről az a hagyományos kép él a szakirodalomban, hogy gondot viselt a könyvekre, de apjának bibliofil hajlama hiányzott belőle.⁷ Balassi Bálinttal való kapcsolata, barátságuk, a költő verseinek felhasználási módja természetesen joggal sejteti, hogy apjához hasonlóan művelt lehetett.⁸ Sajnos nem maradtak fenn levéltári dokumentumok a családi és az iskolai könyvtár gyarapodásáról, feltűnő azonban, hogy nagyon sok könyv (közel 500) Batthyány Ferenc idején került az iskolai gyűjteménybe. Ezek egy része csehországi provenienciára utal.

A csehországi könyveknek a családi bibliotékába kerülése teljesen természetes, hiszen 1607-ben Batthyány a cseh főnemesség egyik legjelentősebb családjából, a Lobkoviczból nősült. Felesége, Lobkovicz Poppel Éva (1585?–1640) a család Poppel ágának lutheránus alágából származott. Ez az ág már a Széchy családdal is rokonságban állt. A németújvári és a rohonci udvarban több stájer, vagy cseh főnemes család leányai nevelkedtek (Dietrichstein, Lamberg, Mansfeld), számuk különösen a fehérhegyi csata után nőtt meg, amikor sok főnemesnek is menekülnie kellett Csehországból.⁹

Ugyanígy érkeztek protestáns lelkészek is, akik minden bizonnyal könyveket is hoztak magukkal. A családi könyvtár darabjairól nincsen információnk, de a helyi (Németújvár) protestáns iskola könyvtárában sok csehországi bejegyzésű darab található. Nem tudjuk persze, hogy ezek egykori

³ IVÁNYI Béla: *Batthyány Boldizsár, a könyvbarát*. In: *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése*. Sajtó alá rend. HERNER, János–MONOK, István. JATE, Szeged, 1983. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11./ (alább: ADATTÁR 11.) 389–435.; Előkészületben: MONOK István–ÖTVÖS Péter–ZVARA Edina: *Batthyány Boldizsár könyvtára*. Bp.–Szeged, 2003, OSzK–Scriptum Rt. /A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbechen der frühen Neuzeit. VIII./

⁴ KOLTAI András: *Batthyány Ádám és könyvtára*. Bp.–Szeged, 2002, OSzK–Scriptum Rt. /A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai. Bibliotheken im Karpatenbechen der frühen Neuzeit. IV./ (alább: KOLTAI 2002.) 5–12.

⁵ A helyzet átfogó jellemzésére lásd: KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szeged, 1991. /Olvasmánytörténeti Dolgozatok III./ 15–22.

⁶ KOLTAI 2002. 16–20.

⁷ KOLTAI 2002. 8–12. foglalja össze az eddigi szakirodalmat.

⁸ Balassi Bálint összes művei. I. Sajtó alá rend. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 397.

⁹ KOLTAI 2002. 11–12.

tulajdonosai személyesen is voltak-e a Batthyány-udvarban, vagy esetleg egyikük hozott több könyvet magával, a számottevő jelenlét mindenképpen feltűnő. Ilyen nevek: Adam Scheurlius „Pastor Exul ex Hosterlitz”, Friedrich Schrötter aus Budweiss, Benedictus Dresingius, Laurentius Biernus, Hanns Kurtz, vagy Andreas Labocher.

Egy másik exuláns kör kitapinthatóan Ober-Bayern, illetve Ober-Pfalz területéről érkezett a XVI. század második felében, majd a harmincéves háború kitérőesekor. Valószínűleg ők hozták magukkal az egyéb bajorországi bejegyzéseket is tartalmazó köteteket. Olyan neveket említhetünk közülük, mint Leonard Kröll aus Moosberg (Mosbach?), aki Szalónakon lelkészi állást is kapott,¹⁰ az ambergi Johannes Aelfens, a nürnbergi Melchior Apelius, aki ugyancsak alkalmazást nyert mint lutheránus lelkész Kirchdorfban,¹¹ a hammelburgi Philipp Jakob Bohrinus. Ober-Pfalzból említhetjük a pleisteini Michel Heckelt, illetve az Ebersdorfban lelkészként letelepedő pressathi Johann Kornmann.¹² Pfalzból a Vohenstrauszból érkezett Johannes Glacianust és Martin Koscht (Cosch).

De jöttek még továbbra is Stájerországból (Martin Grueler aus Judenburg), Sziléziából (Peter Neubert) és Thüringiából is: az erfurti Johannes Schmücknek húsz könyve található ma a gyűjteményben.

Kétségtelen azonban, hogy legérdekesebb az a gyűjteményi rész, amely württembergi provenienciájú, tulajdonosaik közül is kiemelkedik az egyébként sziléziai Peter Neubert és Johann Jacob Knaus (Cnaus). Miután csak kettejük esetében bizonyítható, hogy személyesen is jártak Magyarországon, elvileg feltehető lenne, hogy a többi württembergi bejegyzésű könyvet, ők hozták magukkal, ám ezt a források nem igazolják. A hét württembergi, illetve Württemberg környéki név a következő:

Anton Frey, Johann Jacob Frey, Daniel Höffer, Nicolaus Haselmeyer, Jakob Müller (Molitor), Abraham Schwägerlin és a már említett Johann Jacob Knaus. Legbizonytalanabbak Daniel Höffer esetében vagyunk, mert három könyve közül kettőn csak a monogramja szerepel (DH) super ex librisként, egy esetben bejegyzése is, ami gmündinek mondja. Gmünd a német nyelvterületen számos található, Stájerországban egy, Bajorországban éppen hat, de Württembergben is ismerek kettőt. A super ex libris és a bejegyzés szerint Höffer a XVI–XVII. század fordulóján élt.¹³

Bizonytalanak kellene lennünk a Frey testvérek¹⁴ esetében is, hiszen ők az akkor szabad birodalmi város (ma bajorországi) Lindauból valók, és Lindau is több található szerte Németországban és Ausztriában. Ők a XVI. század második felében éltek, és könyveik (68 kötet, 165 mű!) felte-

¹⁰ Ő már az 1560-as évek végén érkezhetett, könyvét Beythe András szerezte meg (vásárlás?), aki a németújvári iskolára hagyta: CORVINUS, Antonius: *Colloquia theologica, libri tres*. Strassburg, 1538/1540, Wolfgang Caephaleus, – Güssing, 3/53

¹¹ Öt könyve maradt ránk, a bejegyzésekből láthatóan 1620 körül érkezhetett Magyarországra (Güssing 6/133, 8/55, 8/171, 8/189, 9/77)

¹² Batthyány Boldizsár idején érkezett, könyveit Beythe András szerezte meg (Güssing 4/21, 7/205, 8/101).

¹³ SIGEL, Christian: *Das evangelische Württemberg. Seine Kirchenstellen und Geistlichen von der Reformation an bis auf die Gegenwart*. (Maschinenschrift, 1913) I–XXII. Bde. (alább: SIGEL) nem ismer Höffert Gmündben, de Jakob Höffer (megh. 1585) nevű lelkészt Alttestadtban igen. Továbbiak: Joachim Höffer (megh. 1610), lelkész Jungingenben, Gottfried Höffer (szül. 1556), lelkész Dobelben, 1580, Altburgban 1584–1601. Tehát egy Höffer lelkészcsalád ismert Württembergben.

¹⁴ SIGEL ismer egy Frey nevű lelkészcsaládot Württembergben, de Antonius nem. Ám Jakob I. Frey (lelkész: Dürrenz 1542, azután Dachtel 1551–1566) kálvinizmus gyanújába keveredett. Johannes Frey kórházi lelkész volt Reutlingenben 1558–1563. Ezen kívül a lindau lelkész, Matthäus I. Wegelin (1601–1663) a Frey családból választott feleséget magának. (Vö. BURGER, Helen: *Pfarrerbuch Bayerisch-Schwaben (ehemalige Territorien Grafschaft Oettingen, Reichsstädte Augsburg, Donauwörth, Kaufbeuren, Kempten, Lindau, Memmingen, Nördlingen und Pfarreien der Reichsritterschaft in Schwaben)*. München, 2001. 229.)

hetően a következő úton érkeztek Németújvárra: Johann Jacob Frey orvosdoktor volt, és bátyja Antonius örökölte talán könyveit, illetve beszerezte a sajátjait, főként az 1570-es, 1580-as években. Antoniusnak talán jó barátja lehetett az 1585-ben elhunyt idősebb Peter Neubert (alias Leorinus Leobergensis), aki a sziléziai Löwenbergből való lelkész volt. Lelkészként szolgált a sziléziai Wolauban is. Antonius Freyjel való jó barátságára utal, hogy fia, Peter Neubert Junior „Com-pater”-ként említi Freyt az egyik könyvbejegyzésében (1599).¹⁵ Ez utóbbi fiú 1560-ban született és 1620-ban halt meg Németújváron, ahol sírköve ma is látható.¹⁶ A Frey testérek könyvei közül 19 kötetben található meg az ifjabb Neubert kézjegye. Olyan könyvet, amelyikben csak valamelyik Neubert bejegyzése olvasható és a Frey testvéreké nem, 16-ot találtunk. Feltételezzük, hogy az ifjú Neubert ajándékba vagy örökül kapta Antonius Frey könyveit, és magával vitte azokat Németújvárra. Nem tudjuk, hogy milyen céllal hagyta el hazáját, Sziléziát, de elképzelhető, hogy a harmincéves háború kitörése, a sziléziai protestáns egyházak zaklatása indította erre. Az sem kizárható, hogy együtt érkeztek Antonius Freyjel, de erre közvetlen bizonyítékunk nincsen.

Miért gondoljuk, hogy a Frey család a Württemberggel szorosan együtt élt Freistadt Lindauból való volt? A könyvek közül feltűnően sok a tübingeni, heidelbergi kiadású, illetve a közeli Bázél és Strasbourg szerepel még sokszor a kiadás helyekét. Persze ezeket bárhol beszerezhetette. Egy Lyonban kiadott antik joggyűjtemény-kötet azonban az ő bejegyzésén kívül, a következő super ex librist viseli: egy ovális vaknyomásos bélyegző, amelynek körirata: „CHRISTOFF bezw. LUDWIG HERTZOG ZV WIRTENBERG VND THECK VON GOTTES GNADEN. 1583.” Igaz, ezt a könyvet másutt is vehette Antonius Frey, ám Württembergre utaló jel még az is, hogy három könyvét a cannstadi Nicolaus Haselmeyertől vette, így Haselmeyer könyvei is a nyugat-magyarországi kolostorba jutottak. Haselmeyer pedig 1556-ban született Cannstadtban, Tübingenben lett magister 1576-ban, Göppingenben volt diakónus 1578-ban, és ugyanitt lelkész 1582–1583 között.¹⁷

Időzzünk el röviden a Frey–Neubert könyvtári egység tartalmi jellemzésénél. A könyvek száma 84 (68 Frey és 16 csak Neubert), amelyek – köszönhetően a számos egyetemi tézis füzetnek – 206 művet rejtenek. Johann Jakob Frey orvos könyvtárából 6 kötet származik, ezek egy kivételével kézikönyvek (görög–latin szótár, Calepinus, Anton Schor két latin nyelvi teaurusza). Az egy kivétel Lucas Oslander egyik jezsuitaelenes írása.¹⁸ A nem teológiai könyvanyag Antonius Frey könyvtárában alig bővebb az elmondottnál. Vásárolt még 4 kötet Aristotelészt,¹⁹ egy Justinianust (bár lehet, hogy csak ezért, mert a herceg könyvtárából való volt),²⁰ Hermann Ulner német–latin szólásgyűjteményét egybekötve Johannes Sleidanusnak a négy birodalom elméletéről szóló munkájával.²¹ A nem teológiai könyvek további részében csak az ifjú Peter Neubert bejegyzése látható. Nem sok kötetről van szó, Caesar, Cicero, Seneca, Lorenzo Valla és egy *Epitome Sapientiae*. Valamennyi régi, XVI. század eleji kiadású kötet.²² Ezekhez csatlakozik egy Lienhardt Brunner-féle

¹⁵ Güssing 2/20, A „compater” jelentése persze nem egyértelmű. Lehetek tagjai olyan csoportnak, ahol ez a megszólítás volt szokásban, de lehetett atyai jóbarátja is a compater-ként említett személy.

¹⁶ A dátumokat a könyvbejegyzésekből vettük. Ezek a bejegyzések megjelennek: MONOK István–ÖTVÖS Péter–ZVARA Edina: *A németújvári protestáns iskola könyvtára*. Bp.–Szeged, 2004, OSzK–Scriptum Rt. /A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai. – Bibliotheken im Karpatenbechen der frühen Neuzeit. X./

¹⁷ SIGEL, Göppingennél (alfabetikus a rendje).

¹⁸ Güssing 4/296, 5/105, 153, 6/49, 138, 209.

¹⁹ Güssing 5/31, 6/46, 158, 8/247.

²⁰ Güssing 2/31

²¹ Güssing 5/109

²² Güssing 3/14, 173, 221, 5/13, 8/134.

német bibliai konkordancia, és az egyetlen katolikus könyve, Haimo von Halberstadt homiliái,²³ illetve Paul Weidlernek egy, a prágai zsidókról írt, Bécsben kiadott traktátusa.²⁴

A Frey–Neubert-könyvtár összes többi kötete lutheránus teológia. Kézikönyvek, és nagyon sok, főként tübingeni és wittenbergi disputációs füzet. Kevés a lutheránus teológia első generáció-jához tartozó mű. Elsősorban Jacobus Andreae, Johann Wiegand, Jacob Heerbrand, Lucas Osian-der és Johann Brenz művei vehetők kézbe: A formula concordiae kialakítása körüli viták, a helvét teológusokkal, a szélsőséges protestánsokkal és a jezsuitákkal folytatott disputák. Ami nem ebbe a körbe tartozó mű, az csaknem mind bibliakommentár.

A dornstetteni Jakob Müller (alias Molitor) három könyve található Németújváron. Származása bizonyosan „Dornstettensis Wirttembergicus”, hiszen egyik könyvében így nevezi magát, ezenkívül karlsdorfi, majd „weyden”-i lelkész. Sajnos Karlsdorf és Weiden is rengeteg található a német nyelvterületen, igaz Württembergben is, ha a latin szövegben szereplő „Weydensis” Weidenbachra németesítjük. Sem Frey-, sem Knaus-bejegyzés nem található abban a három könyvben, amelyikben az ő neve szerepel, így nem állíthatjuk, hogy akár Knaus, akár Frey vagy Neubert vitte magával. A württembergi lelkészek életrajzi dátumaira fő forrásunk, Sigel azonban nem ismer olyan Müller családot, amelynek tagjai dornstetteniek lettek volna. Egy Jakob Müller mindenestre 1605 és 1607 között Oberholzheimben lelkész volt.²⁵

A pfullingeni Abraham Schwägerlin könyvét 1608-ban Johann Jacob Knaus vásárolta meg, aki pedig személyesen hozta magával Magyarországra.²⁶ Knaus minden bizonnyal Pfalz eleste után indult vándorútra, és így jutott el a Batthyány-udvarba, ahol Batthyány Ferenc személyében támogatót talált. A főúr borostyánkői birtokán a német protestáns gyülekezet lelképásztori gondjait bízta rá, 1625-ben még ebben a tisztségben találjuk.

A patrónus főúr 1625. szeptember 13-án hunyt el, temetése nagy pompával történt. A halálakor tartott prédikációk jegyzéke fennmaradt. Eszerint 20 magyar, 17 német és 5 horvát nyelvű prédikáció hangzott el. „Reverendus dominus Magister Johannes Jacobus Cnaus, Minister Ecclesiae Pernstaniensis tractavit thema: Ex 2do Samuel 3. v. 34. Du bist gefallen, wie mann für bösen Buben fellett etc.”²⁷

Knausnak eddig 85 könyvét azonosítottuk (280 mű!). A bejegyzésekben „Sulzensis”-nek, „Sulza-Neccaricus”-nak vagy „Sulza-Wirttembergicus”-nak mondja magát. „Pro studiis” 1610-ben vett könyvet (Giovanni Gioviano Pontano, Konrad Celtes), „Sacrae Theologiae Studiosus”-ként 1612 és 1615 között nevezi magát. Ugyanebből az évkörből ismerjük meg két barátjának a nevét: Johannes Glacianus és Martin Schachtner. 1622-ben Johann Jacob Remboldtól kapta ajándékba David Chytraeus *Historia Saxoniae* című művét (Lübeck, 1590). Magyarországon „patronus”-ának említi Jobbágy Mihályt, aki a Batthyány család familiáriusa és egyes birtokainak tisztartója volt. Ez a bejegyzése 1623-ból származik, feltehető tehát, hogy ekkor már Magyarországon volt. A legtöbb dátummal ellátott könyvbejegyzése 1622–1623-ból származik. Ebből arra következtetünk, hogy tudatosan

²³ Güssing 6/181, 5/184 (Haimo)

²⁴ Güssing 2/23

²⁵ SIGEL Oberholzheimnél, igaz, ennek a Jakob Müllernek „von Memmingen” szerepel a nevében.

²⁶ SIGEL két Abraham Schwägerlint ismert (apát és fiát). Az apa Weinsbergben született 1545-ben, számos helyen volt Württembergben lelkész, Pfullingenben 1610 körül halt meg. A fiú 1590-ben Pfullingenben született és 1671-ben halt meg. Sok helyen szolgált, életrajza jól dokumentált.

²⁷ Vö. A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. Sajtó alá rend. SZILASI László. Szeged, 1990. /Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 29/1./ 322–329.

készült Európának a könyvbeszerzés lehetőségeiben szegény vidékére, vagyis Magyarországra. Ugyanakkor tudunk vásárlásáról 1624-ből és 1625-ből is, vagyis borostyánkői lelkészként is szerzett magának könyvet. Christoph Sigelnek a württembergi evangélikusokról frott könyvből tudjuk, hogy Knaus, Batthyány Ádám²⁸ katolizálása után visszatért Württembergbe, lelkészkedett Tumlingenben, Dornhanban és Aldingenben, ahol 1638-ban meghalt.²⁹

Knaus fennmaradt könyvanyagának tematikus elemzését e keretek között csak általánosságban végezzük el. Iskolai használatú könyveiről (logica, dialectica, rhetorica) meg kell állapítani, hogy színvonalas korszerű anyag (Bartholomaeus Keckermann, Johann Heinrich Alsted etc). Az oktatásban is használt latin klasszikusok modern, XVI. század végi vagy XVII. századi nem iskolai kiadásban voltak meg neki (Cicero, Horatius, Plautus), jelezve, hogy esetleg szépirodalomként, illetve morálfilozófiaként is olvashatta. A filozófia szerényen képviselteti magát, de az szinte kizárólag erkölcsan. Feltűnő a kortárs latin és német szépirodalom jelenléte (versek, drámák).

Történeti érdeklődése a napi, illetve közelmúlt eseményeire terjed ki. A protestáns történetfilozófia alapművei (Johann Carion, Caspar Peucer, Philipp Melanchthon) mellett a csehországi eseményekről, a harmincéves háborúban egymás ellen küzdők béketerveiről olvasott szívesen. Emellett korszerű politikaelméletet, például Christoph Besold munkáit.

A teológia egyoldalúan ortodox lutheránus e kis gyűjtemény tükrében, ami vitairat, az éles hangú polémia a kálvinizmussal és a jezsuitákkal. Magától értetődő az, hogy a gyakorlati teológia (katekizáció, beszédgyűjtemények, agendák, egyházi rendtartás) képviselve volt könyvespolcán. A leginkább érdekes azonban – és talán Németország elhagyásában is szerepet játszott –, hogy Knaus két hallatlanul érdekes kolligátumkötetet is magával hozott Németújvárra: egy rózsakeresztes iratok, illetve egy weigelánus traktátusokat tartalmazó gyűjteményes kötetet. Talán az arab nyelv iránti érdeklődése sem véletlen. Nem kívánjuk túlértékelni ezt a tényt – a kolligátumkötetek meglétét –, hiszen lehet ez annak is tanúsága, hogy nyitott értelmiségiként érdekelte a korban az érdeklődés középpontjában álló társaság, illetve irodalom.³⁰ Óvatosságra utal a Weigel egyik munkájában feltehetően az ő keze írásával olvasható a következő bejegyzés is: „NB. Wer will Weigelium lesen, der sehe auf seinen Geist das er nicht verführt, und hindern Enthusiatischen Denckhfelds ofen gebracht werde, dann seine schriften nichts dann Lauter Enthusiasterej, vnd eine geistliche fantaserej sein. Er ist eins seltzamen Geistes kind. Er vndd seine schwärmesgenossen Lehren Vil vom Inneren menschen, aber am eussern seind keine bekertene Leut. In Iesu Christo Salvabor.”³¹

A rózsakeresztes kolligátum 11 tagból áll,³² Johann Sivert, Valentin Weigel, Stefano Guazzo, Thomas Naogeorgius, Ludovicus Helmbold, Caspar Eurymachra, Julianus de Campis, Theophil Scheichart irataiból állították össze. Emellett Valentin Weigel külön két kötettel is képviselteti magát: az egyikben négy kisebb műve található, a másik egy beszédgyűjteménye.³³ Elképzelhető

²⁸ Batthyány Ádámról a legátfogóbb, a könyvtár történetét részletesen elemző munka, bibliográfiával: KOLTAI 2002.

²⁹ SIGEL lelkészek alfabetikus rendjében: Knauss

³⁰ Vö. A Weigel-művek soproni jelenlétéről írt értékeléssel: NÉMETH NOÉMI-SCHAFFER Andrea: *Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években.* = MKSz 1996. 223–233.

³¹ *Kirchen Oder Hauspostill Uber die Sontags und fűrnembsten Fest Evangelien durchs gantze Jahr aus dem rechten Catholischen und Apostolischen Grunde und Brunnen Israelis vorgetragen und gepredigt.* Durch M. Valentinum Weigelium. Neuenstatt, 1617, Johann Knuber, Gűssing 8/200

³² Gűssing 8/130

³³ Gűssing 8/156, 200

az is, hogy Knaus Württembergben összeütközésbe került saját egyházával, ezért kényszerült elhagyni hazáját, de az is lehet, hogy nincs összefüggés szélsőségek iránti érdeklődése és magyarországi tartózkodása között. A XVII. század első évtizedeiből származó többi könyve ugyanis határozottan ortodox lutheránus teológiai anyag. Ettől függetlenül azt hiszem, hogy érdemes ezen a nyomon továbblépni, és a Batthyány Ferenc udvarában megfordult exulánsok (stájerok, csehek, pfalziak, bajorok sziléziaiak stb.) életrajzának alaposabb feltárását sem érdektelen elvégezni.

MONOK ISTVÁN

Ecsedi Báthory István bibliájáról. Az 1546-os bázeli kiadású Münster-féle híres biblia (*Hebraica Biblia, latina planeque nova Sebastian Munsteri tralatione, post omnes omnium hactenus ubius gentium aeditiones evulgata, et quod fieri potuit, hebraicae veritati conformata: adiectis in super e rabinorum commentariis annotationibus haud poenitendis, pulchre et voces ambiguas, et obscuriora quaeque loca elucidantibus.*) alább bemutatandó példánya az Országos Széchényi Könyvtár újabb beszerzései közé tartozik.¹ A kötet nem teljes, a Királyok II. könyvének 24. fejezetével szakad meg. A 20x29 cm nagyságú kötet így (a számozatlan bevezető lapokat is idevéve) összesen 740 oldal terjedelmű, az elején teljesen ép; s mint ismeretes, az olvasóhoz szóló ajánlás és Münster bevezetője után két hasábian szedve, párhuzamosan adja a héber és a latin szöveget.

A szakemberek előtt az is jól ismert, hogy az első ízben 1534/1535-ben Bázelen kiadott héber-latin biblia jelentékeny módon befolyásolta a magyarországi – elsősorban protestáns – exegetikai és hitvitairódalom alakulását, a magyarországi recepcióval foglalkozó szakirodalom rámutatott a mű kivételes fontosságára²: Sebastian Münster (1489–1552) hebraista az első olyan protestáns szellemben fordító Ószövetség magyarázó, aki immáron a rabbinikus forrásokra is komoly filológiai igényrel épít munkájában³. E nagyhatású mű hazai recepciójáról további adatokat szolgáltat e mostani példány⁴, amelynek fontos tulajdonosaira, s közöttük Ecsedi Báthory István országbíróra Földesi Ferenc hívta fel a figyelmünket. Az alábbiakban a tulajdonosok teljességre törő számbavételével és a legfontosabb margináliák közlésével szeretnénk rámutatni e kötet valóban rendkívüli fontosságára. Lássuk tehát először a possessor-bejegyzéseket:

A kötéstábla külső oldalán, a bőrrrel bevont, sarokvasalatos címlapon nagybetűs emlékeztető: [...]**je YRATTAM enn FELL AZ BATORIAK GENEALOGIAIOKNAK EGI REZET:**, valamivel

¹ Jelzete: Ant. 1253. OSzK Lelt. Sz. 412/32/1992

² Többek között Melius Péter és Károlyi Gáspár munkáinak egyik legfőbb forrása volt. L. a témáról bővebben DÁN Róbert: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Bp. 1973. /Humanizmus és reformáció, 2./

³ Abraham Ibn Ezra XII. századi exegeta kommentárjai; a vele vallásfilozófiai téren több ponton hasonló nézeteket valló, mindazonáltal a középkori zsidó bölcselet téziseit, valamint vallási doktrínáinak rendszerét egészében összefoglaló Maimonides (1138–1204) művei éppúgy a nélkülözhetetlen források közé tartoznak, mint a polemikus szellemben tevékenykedő nyelvész-exegeta David Kimhinek (1160?–1235?) a radikális – leginkább a szentháromságot megkérdőjelező – irányzatokra is igen nagy hatást gyakorló magyarázatai; nem utolsó sorban pedig Münster héber tanító-mestere, az itáliai humanista zsidó Elija Levita (1486–1549) grammatikai munkái.

⁴ A címlap alsó harmadában apró betűvel szedett mondat ad tájékoztatást erről az 1546-os kiadásról: *Accesserunt in hac secunda aeditione multae novae annotationes, praesertim in Pentateucho, atque in multis locis textus clarior redditus est, et hebraicae veritati magis quam antea conformatus.*